

CREȘTEREA REZILIENȚEI FAȚĂ DE AMENINȚĂRILE HIBRIDE - DEFINIȚII, ABORDĂRI ȘI PERSPECTIVE -

ENHANCING RESILIENCE AGAINST HYBRID THREATS - DEFINITIONS, APPROACHES AND PERSPECTIVES -

General de brigadă (r.) prof. univ. dr. Viorel BUȚA*
Colonel Valentin VASILE**

Rezumat: *Tendențele evidente de diversificare și suprapunere a amenințărilor militare și non-militare, transnaționale, neconvenționale, asimetrice și hibride, prezente din abundență în mediul de securitate actual, determină intensificarea demersurilor întreprinse de NATO și UE pentru creșterea rezilienței statelor membre prin abordări integrate, cuprinzătoare, destinate managementului diferitelor tipuri de crize, incluzând și formele extreme de manifestare ale acestora – situațiile de război.*

Din această perspectivă, principalele documente programatice ale NATO și ale UE subliniază interdependența dintre capacitatea generală de apărare comună a aliaților și creșterea rezilienței statelor membre. Din acest motiv, acționând în tandem, NATO și UE solicită statelor membre să adopte măsurile necesare pentru protejarea infrastructurilor critice expuse amenințărilor hibride, care se pot manifesta simultan, încă din timp de pace, în mai multe domenii - energie, transporturi, comunicații, financiar-bancar, cibernetic, tehnologii spațiale, medical, educație ș.a.

Cuvinte-cheie: *reziliență, infrastructuri critice, amenințări asimetrice, amenințări hibride, război hibrid.*

Abstract: *The obvious trends of diversification and overlapping of the military and non-military, transnational, unconventional, asymmetric and hybrid threats, abundant nowadays in the security environment, resulted in the intensification of NATO and EU efforts to increase the resilience of member states through integrated, comprehensive approaches to managing different types of crises, including their extreme manifestations - wars.*

From this perspective, both NATO and EU core documents underline the interdependence between the allied general capacity of common defense and the resilience of their member states. For this reason, NATO and EU are acting in tandem by urging member states to adopt the necessary measures to protect critical infrastructures exposed to hybrid threats, which can occur simultaneously in peacetime in several areas - energy,

* General de brigadă (r.) prof. univ. dr. Viorel BUȚA, membru Titular al Academiei Oamenilor de Știință din România, vbuta49@yahoo.com

** Colonel drd. Valentin VASILE, valentinvasile@yahoo.com

transport, communications, finance and banking, cyber, space technologies, medical and education systems etc.

Keywords: *resilience, critical infrastructures, asymmetric threats, hybrid threats, hybrid warfare.*

INTRODUCERE

Dezbateră „*Buna guvernare, cale de creștere a rezilienței față de amenințările hibride*”, organizată la 22 noiembrie 2017 de Secția Științe Militare a Academiei Oamenilor de Știință din România, se înscrie în seria activităților dedicate investigării hibridității conflictelor contemporane și a modalităților de răspuns la care statele pot recurge, individual și cu ajutorul mecanismelor de securitate colectivă, pentru a-și proteja interesele naționale, independența, integritatea și suveranitatea. Manifestarea a reunit experți din cadrul instituțiilor reprezentative ale statului – Administrația Prezidențială, Parlamentul și Guvernul României, cercetători și cadre didactice din partea forurilor academice și universitare, reprezentanți de la nivelul conducerii componentelor Sistemului Național de Securitate. Tematica abordată pe parcursul dezbaterii a relevat interdependențele existente între dezvoltarea rezilienței statelor aliate și parteneri, ca modalitate de contracarare a amenințărilor hibride, buna guvernare și capacitatea instituțiilor cu atribuții în domeniul securității de a-și sincroniza eforturile în context național, NATO și UE.

În plus față de obiectivele sale imediate, urmărite pe parcursul prezentării temelor din agenda manifestării, dezbateră „*Buna guvernare, cale de creștere a rezilienței față de amenințările hibride*” a reprezentat și o contribuție la promovarea culturii de securitate, la înțelegerea și evaluarea impactului amenințărilor hibride asupra securității naționale a României, dar și asupra Alianței Nord-Atlantice și Uniunii Europene.

SCURT EXCURS FILOLOGIC

Popularitatea de care se bucură în prezent termenul „*reziliență*” în lucrări de specialitate publicate în limba română are ca posibilă explicație intensificarea utilizării echivalentului său englezesc, „*resilience*”, în documente oficiale ale Alianței Nord-Atlantice și ale Uniunii Europene, pe care le vom analiza în cuprinsul acestui articol.

Totuși, în numeroase cazuri, în versiunile în limba română ale documentelor NATO și UE, la traducerea termenului „*resilience*” a fost preferat termenul consacrat „*rezistență*”. Acest aspect poate fi constatat, de exemplu, în cuprinsul

traducerii oficiale* a textului Declarației Summit-ului NATO de la Varșovia (2016), accesibilă pe site-ul Ministerului Afacerilor Externe, în care traducerea termenului „*resilience*” s-a făcut, în toate cazurile, prin termenul românesc „*rezistență*”.

Fără a avea intenția să declanșăm o dezbatere filologică, observăm că sensurile termenului „*reziliență*” în limba română se limitează la domeniul tehnic, pentru descrierea proprietății unui metal sau aliaj de a rezista la șocuri și, respectiv, a mărimii care exprimă rezistența la șoc a materialelor prin absorbirea unei anumite cantități de energie înainte de rupere atunci când sunt expuse brusc loviturii unor corpuri dure.

Termenului „*rezistență*” îi sunt asociate mult mai multe sensuri, care le cuprind și pe cele atribuite celui de „*reziliență*” în accepțiunile limitative descrise în dicționarele explicative ale limbii române, dar și pe cele extensive, identificate în documentele NATO și UE referitoare la reziliență, prin care se înțelege capacitatea statelor și a societăților de a rezista crizelor și agresiunilor, inclusiv ca modalitate de contracarare a amenințărilor hibride. Prin urmare, folosirea termenului „*rezistență*” pentru a traduce termenul „*resilience*” din limba engleză este cât se poate de corectă. În același timp, preferința unor autori pentru forma „*reziliență*” este justificată de dorința de a îmbogăți limbajul specializat, în cazul de față terminologia militară, pe baza limbajului curent. Fenomenul nu reprezintă o noutate în evoluția limbii române, care a preluat numeroase alte cuvinte din limba engleză, specifice diferitelor limbaje specializate, între care și cel militar.

Opinăm că, în contextul versiunilor în limba română ale documentelor NATO și UE, ca și în lucrări de specialitate, folosirea termenului „*reziliență*” ca echivalent al englezescului „*resilience*” confirmă tendința de introducere în limba română a unor noi termeni sau de adăugare a unor noi sensuri unor cuvinte românești.

Vom prezenta în cele ce urmează mai multe ipostaze și înțelesuri ale folosirii termenului de „*reziliență*”, întâlnite frecvent în documente NATO și UE, în special din perspectiva rolului atribuit acestuia în dezvoltarea mecanismelor instituționale și a procedurilor de contracarare a amenințărilor hibride.

REZILIENȚĂ VERSUS AMENINȚĂRI HIBRIDE

CÂTEVA DEFINIȚII

Clarificarea aspectelor referitoare la relația dintre amenințările hibride și reziliența statelor și a societăților în fața acestora, mai precis măsurile întreprinse

* Summitul NATO de la Varșovia (8-9 iulie 2016), <https://www.mae.ro/node/36635>

de NATO și UE, dar și individual, de statele membre, pentru a le contracara, are ca punct de plecare definițiile (neunitare deocamdată!) care încearcă să surprindă caracteristicile amenințărilor hibride și ale rezilienței.

Pentru scopurile urmărite de acest articol, considerăm relevante și suficiente câteva definiții consacrate ale amenințărilor hibride și ale rezilienței, extrase din documente oficiale elaborate de NATO, UE și Departamentul Apărării din SUA.

Amenințarea hibridă beneficiază de prima definiție NATO în februarie 2010, aceasta fiind propusă de un grup de lucru pentru dezvoltarea doctrinelor și conceptelor operaționale. Conform acestei definiții, amenințarea hibridă *„este cea care survine din partea oricărui adversar, actual sau potențial, state, entități non-statale și grupări teroriste, care are capacitatea, demonstrată sau probabilă, de a utiliza simultan și adaptativ mijloace convenționale și neconvenționale cu scopul de a-și îndeplini propriile obiective”*⁴³.

O altă definiție aliată reiese din Declarația Summit-ului NATO din Țara Galilor (2014), conform căreia amenințarea hibridă *„implică utilizarea unei game largi de măsuri militare, paramilitare și civile, deschise și sub acoperire, într-o arhitectură cu un grad înalt de integrare”*⁴⁴.

Documentele oficiale ale UE conțin de asemenea câteva definiții ale amenințărilor hibride. Dintre acestea se remarcă, datorită caracterului său exhaustiv, definiția inclusă în textul *Protocolului operațional UE pentru contracararea amenințărilor hibride*, publicat de Comisia Europeană la 7 iulie 2016. Conform acestei definiții *„amenințările hibride sunt un amestec de activități coercitive și subversive, de metode convenționale și neconvenționale (ex. diplomatice, militare, economice, tehnologice, informaționale), care pot fi utilizate într-o manieră coordonată de actori statali sau non-statali pentru realizarea unor obiective specifice fără a depăși însă limita ostilităților organizate și asumate în mod deschis. De regulă, se accentuează exploatarea vulnerabilităților țintei în același timp cu generarea de ambiguități cu scopul de a perturba procesele decizionale. Amenințările hibride pot fi materializate cu ajutorul unor vehicule de tipul campaniilor de dezinformare de mare anvergură, folosind rețelele de*

⁴³ US Government Accountability Office - *Hybrid Warfare: Briefing to the Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities*, Committee on Armed Services, House of Representatives, GAO-10-1036R, Washington, 10 September 2010, p. 15, <http://www.gao.gov/products/GAO-10-1036R>

⁴⁴ *Wales Summit Declaration*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, 5 September 2014, pct. 13, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?mode=pressrelease

socializare pentru a controla argumentația politică, pentru a radicaliza, a recruta și a direcționa acțiunile actorilor indirecti (proxy)⁴⁵.

Una dintre cele mai explicite definiții ale rezilienței se găsește în *Dicționarul de termeni militari și asociați* publicat de Departamentul Apărării din SUA. Aplicată în domeniul militar, dar fără a se limita la acesta, reziliența este descrisă ca fiind „capacitatea unui sistem (arhitecturi organizaționale) de a sprijini exercitarea funcțiilor necesare pentru obținerea succesului misiunii cu o probabilitate mai mare, ca și pe perioade mai scurte când forțele și mijloacele la dispoziție sunt reduse, precum și într-un spectru larg de scenarii, condiții și amenințări, în pofida acțiunilor ostile și a circumstanțelor nefavorabile. Reziliența poate influența funcționalitatea capacităților interne, interinstituționale sau guvernamentale, alternative, comerciale sau internaționale”⁴⁶.

Consolidarea capacității militare, dar și diplomatice, economice și informaționale a statelor membre UE și a instituțiilor statale, asigurarea protecției infrastructurilor critice și creșterea coeziunii comunităților și a societăților reprezintă o precondiție esențială a gestionării situațiilor de criză generate de atacuri și amenințări de orice tip, inclusiv hibride. Această precondiție este sinonimă, în accepțiunea întâlnită în documentele oficiale ale UE, cu reziliența, definită ca fiind „capacitatea de a face față stresului și de a se restabili, devenind mai puternic în urma provocărilor”⁴⁷.

Din perspectiva, mai largă, a documentelor NATO și UE, reziliența echivalează cu capacitatea unui stat și a instituțiilor sale, dar și a societății în ansamblul său, de a rezista crizelor de diferite tipuri, ca și unor atacuri armate, precum și de a-și reveni în urma acestora prin concentrarea și utilizarea judicioasă a tuturor resurselor de putere – economice, diplomatice, informaționale, militare, prin efortul conjugat al instituțiilor care au competențe în domeniile respective.

Prin urmare, reziliența înseamnă mai mult decât capacitatea militară propriu-zisă, întrucât însumează toate resursele statului disponibile la un moment dat și capacitatea sa a le valorifica, pregătirea și capacitatea de rezistență a instituțiilor civile, a comunităților și a societății în general, precum și capacitatea acestora de a sprijini efectiv acțiunile forțelor armate.

⁴⁵ *EU operational protocol for countering hybrid threats - EU Playbook*, European Commission, Brussels, 7 July 2016, p. 4

⁴⁶ *Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms*, US Department of Defense, August 2017, p. 199.

⁴⁷ *Cadrul comun de contracarare a amenințărilor hibride - Un răspuns al Uniunii Europene*, Comisia Europeană, Bruxelles, 6 aprilie 2016, p. 6.

Remarcăm faptul că toate componentele pe care se fundamentează reziliența unui stat, a instituțiilor sale și a societății respective se află într-o strânsă relație de interdependență și de potențare reciprocă.

PERSPECTIVA ALIANȚEI NORD-ATLANTICE

Termenul de reziliență este menționat în documente oficiale ale NATO în contextul cerințelor de dezvoltare a capacității individuale de apărare a fiecărui stat aliat, contribuție directă la creșterea capacității de apărare colectivă și, implicit, a capacității disuasive a Alianței.

Din perspectiva NATO, consolidarea rezilienței statelor aliate asigură acestora posibilități multiple de a contracara diferitele tipuri de amenințări din mediul de securitate, inclusiv amenințările hibride teoretizate din ce în ce mai intens în ultimii ani.

Reziliența se impune ca fundament al capacității de apărare individuală și colectivă a statelor aliate, conform Articolului 3 din Tratatul Atlanticului de Nord, care stipulează că: „Părțile, separat sau împreună, prin demersuri continue de autoajutorare și de sprijin reciproc își vor menține și dezvolta capacitatea individuală și colectivă de a rezista atacurilor armate”⁴⁸.

În contextul cerințelor de revizuire a cadrului doctrinar al Alianței și de perfecționare a procedurilor de contracarare a amenințărilor hibride, dezvoltarea rezilienței statelor aliate nu se rezumă doar la creșterea capacității acestora de a face față unor atacuri armate. Astfel, în viziunea NATO, expusă în diferite documente, politici, doctrine și declarații oficiale, dezvoltarea rezilienței statelor aliate trebuie să ia în considerare și creșterea capacității acestora de a gestiona corespunzător situații de criză determinate de producerea unor dezastre naturale, de blocarea sau de limitarea accesului populației la resurse vitale (alimente, apă, medicamente) în urma afectării funcționării unor infrastructuri critice - rețele de comunicații, transport, financiare, energetice, spațiale, medicale ș.a.

În acest sens, *Conceptul strategic pentru apărarea și securitatea membrilor Alianței Nord-Atlantice „Angajament activ, apărare modernă”*, adoptat cu ocazia Summitului NATO de la Lisabona (2010), preciza că sunt necesare eforturi internaționale din ce în ce mai mari pentru „a se asigura reziliența împotriva atacurilor sau acțiunilor de perturbare a funcționării”⁴⁹ sistemelor de comunicații, transporturi, comerț internațional și securitate energetică.

⁴⁸ *The North Atlantic Treaty*, Washington, 4 April 1949, Article 3, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm

⁴⁹ *Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation „Active Engagement, Modern Defence”*, adopted by Heads of State and Government in Lisbon, Portugal, 19 - 20 November 2010, pct. 13

Importanța identificării și a contracarării amenințărilor hibride, respectiv a dezvoltării rezilienței statelor confruntate cu astfel de amenințări este reflectată de menționarea acestora în Declarațiile finale ale Summiturilor NATO din Țara Galilor și de la Varșovia, de analizarea hibridității conflictelor în documente oficiale ale NATO.

Pe fondul crizei internaționale generate de anexarea Crimeei de către Federația Rusă și al extinderii conflictului în regiunile secesioniste Donețk și Lugansk, autodeclarate republici populare, cu ocazia Summitului din Țara Galilor, în septembrie 2014, aliații își declarau hotărârea de a manifesta „rezistență și reziliență”⁵⁰, reafirmând totodată principiile politicii NATO – „indivizibilitatea securității Alianței, prevenirea, detecția, reziliența, redresarea și apărarea”⁵¹.

Modul de aplicare a măsurilor decise de aliați la Summitul din Țara Galilor în scopul creșterii capacității de apărare colectivă și consolidării rezilienței statelor aliate și parteneri a fost evaluat de șefii de state și de guverne participanți la Summitul de la Varșovia. Declarația Summitului NATO din capitala Poloniei reflectă atât preocuparea liderilor statelor aliate cât și soluțiile preconizate de aceștia pentru contracararea amenințărilor hibride prin măsuri de consolidare a rezilienței statelor aliate și parteneri. Aceste măsuri vizează îmbunătățirea interoperabilității în domeniul militar și creșterea capacității de prevenire, acțiune, reacție și gestionare a consecințelor atacurilor armate de orice tip, ale atacurilor teroriste și cibernetice, ca și ale acțiunilor ostile și ale presiunilor externe exercitate în domeniile politic, economic și informațional.

Implementarea acestor măsuri se realizează atât prin eforturi comune, întreprinse la nivelul Alianței, cât și individual de către statele membre, prin îndeplinirea obligațiilor care le revin, Declarația Summitului de la Varșovia precizând că „fiecare aliat își va onora responsabilitatea de a-și îmbunătăți reziliența și capacitatea de a răspunde rapid și eficient la atacurile cibernetice, inclusiv în contexte hibride”⁵².

De asemenea, Declarația Summitului de la Varșovia sublinia angajamentul aliaților de a acționa „pentru îmbunătățirea rezilienței, pentru păstrarea și dezvoltarea în continuare a capacității individuale și colective de a rezista oricărei forme de atac armat. Pregătirea sectorului civil este un pilon central al rezilienței aliaților și îi revine un rol esențial în apărarea colectivă a Alianței. Deși aceasta rămâne o responsabilitate națională, NATO poate susține aliații în procesul de

⁵⁰ *Wales Summit Declaration*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, United Kingdom, 5 September 2014, pct. 23

⁵¹ *Ibidem*, pct. 72.

⁵² *Warsaw Summit Communiqué*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 09 July 2016, pct. 71.

evaluare și, la cerere, de îmbunătățire a competențelor naționale în ceea ce privește pregătirea sectorului civil”⁵³.

Declarația Summitului de la Varșovia menționa necesitatea creșterii nivelului de pregătire a sectorului civil prin realizarea *Cerințelor inițiale ale NATO pentru Reziliența Națională (NATO Baseline Requirements for National Resilience)*, care au ca fundament continuitatea exercitării actelor de guvernare, asigurarea serviciilor esențiale, a securității infrastructurilor civile critice și a sprijinului cu mijloace civile necesar forțelor armate pentru ca acestea să își poată îndeplini misiunile.

În acest sens, Declarația de la Varșovia aprecia ca deosebit de utile *Linii Directoare pentru Reziliență (Resilience Guidelines)*, adoptate de miniștrii apărării din statele aliate în luna iunie 2016. Documentul identifică șapte domenii sau direcții de acțiune - linii directoare, în care statele aliate trebuie să întreprindă demersuri coerente pentru consolidarea rezilienței proprii și, implicit, a celei aliate, astfel:

1) Asigurarea continuității în exercitarea conducerii guvernamentale și a funcționalității serviciilor guvernamentale esențiale: de exemplu, asigurarea capacității de a lua decizii, de a le comunica rapid și de a impune aplicarea lor oportună în situații de criză;

2) Asigurarea rezilienței resurselor de energie: realizarea unor planuri de rezervă și dezvoltarea rețelelor electrice alternative, interne și transfrontaliere;

3) Asigurarea capacității de a gestiona eficient deplasarea necontrolată a unor mari mase de oameni fără a fi afectată libertatea de deplasare și de desfășurare a forțelor NATO;

4) Asigurarea resurselor alimentare și de apă necesare populației: administrarea acestora în condiții de siguranță, fără a fi expuse riscurilor de distrugere sau de sabotaj;

5) Asigurarea capacității de a gestiona consecințele accidentelor cu număr mare de victime: sistemele medicale civile să își păstreze viabilitatea în astfel de situații de criză și să dispună de resursele necesare în cantități suficiente, stocate în condiții de siguranță;

6) Asigurarea rezilienței sistemelor de comunicații civile: sistemele de comunicații și rețelele informatice să funcționeze în condiții optime și în situații de criză, având capacități, echipamente și resurse de rezervă;

7) Asigurarea rezilienței sistemelor de transport: asigurarea capacității de deplasare rapidă a forțelor NATO pe teritoriul statelor aliate, inclusiv prin folosirea sistemelor de transport civile în condiții de siguranță, inclusiv în situații de criză.

⁵³ Ibidem, pct. 73.

Liniile directoare enumerate mai sus au fost reiterate pe timpul lucrărilor Summitului NATO de la Varșovia, fiind incluse și într-un document public distinct, adoptat la 8 iulie 2016 de către șefii de state și de guverne participanți la reuniunea aliată. Intitulat *Angajament pentru consolidarea rezilienței (Commitment to enhance resilience)*, acesta subliniază hotărârea statelor aliate de a-și menține și a-și dezvolta în continuare capacitatea individuală și colectivă de a rezista oricărei forme de atac armat: „În acest context, ne angajăm astăzi să perseverăm în a ne consolida reziliența pentru a face față întregului spectru de amenințări, inclusiv celor hibride, din orice direcție. Reziliența este fundamentul esențial al apărării și al unei descurajări credibile în scopul îndeplinirii efective a misiunilor principale ale Alianței”⁵⁴.

Apărarea colectivă, indivizibilitatea securității comune, coeziunea și solidaritatea membrilor NATO sunt principii fundamentale ale Tratatului Atlanticului de Nord, a căror relevanță este subliniată de *Angajamentul pentru consolidarea rezilienței* în contextul demersurilor de adaptare a Alianței pentru a face față noilor tipuri de amenințări, militare și non-militare. Documentul precizează că „dezvoltarea rezilienței pentru a face față provocărilor din mediul de securitate actual solicită statelor aliate să mențină și să protejeze capabilitățile critice civile, în același timp valorificându-le potențialul și în sprijinul capabilităților militare, integrând activitatea tuturor instituțiilor guvernamentale și a sectorului privat”⁵⁵.

Ca și în Declarația Summitului NATO de la Varșovia, și în *Angajamentul pentru consolidarea rezilienței* se precizează că „pregătirea sectorului civil este, mai presus de toate, o responsabilitate națională”⁵⁶. În acest sens, membrii NATO sunt solicitați să își îndeplinească angajamentele asumate pentru consolidarea rezilienței naționale prin asigurarea funcționalității și a securității infrastructurilor critice – comunicații și transporturi, sisteme energetice, cibernetice și financiare, protejarea accesului la resurse vitale, alimente și apă, investiții în dezvoltarea industriei militare, a capabilităților de apărare și a interoperabilității armatelor statelor aliate ș.a.

Remarcăm faptul că la fel de importantă ca dimensiunea materială a rezilienței este dimensiunea sa imaterială – valorile euro-atlantice comune, descrisă astfel: „Fundamentul rezilienței noastre constă în angajamentul comun față de principiile libertății individuale, democrației, drepturilor omului și statului de

⁵⁴ *Commitment to enhance resilience*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 08 July 2016, Press Release (2016) 118, pct. 1, https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_133180.htm

⁵⁵ Ibidem, pct. 3.

⁵⁶ Ibidem, pct. 4.

*drept. Acționând astăzi pentru a ne consolida reziliența, reafirmăm hotărârea noastră de neclintit în a ne apăra popoarele și teritoriile împotriva oricărei amenințări și de a ne afirma valorile*⁵⁷.

Creșterea rezilienței Alianței și a statelor membre a fost abordată în *Angajamentul pentru consolidarea rezilienței*, ca și în *Declarația Summitului de la Varșovia* și din perspectiva dezvoltării relațiilor de cooperare și parteneriat cu Uniunea Europeană, cu alte organizații multinaționale care au responsabilități în ceea ce privește menținerea securității la nivel mondial și/sau regional (ONU, OSCE ș.a.), cu statele partenere și nu numai. În acest sens, Declarația de la Varșovia preciza că NATO își propune „să își păstreze capacitatea de a răspunde crizelor care se produc dincolo de frontierele sale”⁵⁸, în timp ce continuă „să urmărească dezvoltarea securității prin cooperare cu ajutorul parteneriatelor cu țările relevante și cu celelalte organizații internaționale, investind în consolidarea capacităților de apărare și de instruire care vor permite țărilor să își mărească reziliența și să își poată asigura propria securitate”⁵⁹. În acest context, declarația menționează cazurile particulare ale Georgiei și ale Ucrainei, a căror reziliență trebuie consolidată pentru ca acestea să poată face față unei game diversificate de amenințări, inclusiv celor hibride.

Parteneriatul strategic dintre NATO și UE, subiect al *Declarației comune NATO - UE* adoptate la 8 iulie 2016 în marja Summitului de la Varșovia, include între dimensiunile cooperării dintre cele două organizații „contracurarea amenințărilor hibride, creșterea rezilienței, consolidarea capacităților de apărare, apărarea cibernetică, securitatea maritimă și exercițiile”⁶⁰. Semnată de secretarul general al Alianței Nord-Atlantice, Jens Stoltenberg, de președintele Consiliului European, Donald Tusk, și de președintele Comisiei Europene, Jean-Claude Juncker, *Declarația comună NATO - UE* subliniază importanța parteneriatului strategic dintre cele două organizații, care a fost inițiat în anul 2002 în baza *Declarației comune asupra Securității Europene și Politicii de Apărare*.

Valorile și interesele strategice comune NATO și UE sunt confirmate de apartenența majorității statelor membre (22) la ambele organizații, premise solide ale succesului parteneriatului dintre acestea, care îi consolidează structura de rezistență și îi măresc relevanța în planul relațiilor internaționale.

Expresie a complementarității celor două organizații, *Declarația comună NATO - UE* specifică necesitatea îmbunătățirii procedurilor utilizate pentru a se asigura „creșterea capacității comune de a contracura amenințările hibride,

⁵⁷ Ibidem, pct. 9.

⁵⁸ *Op. cit.*, *Warsaw Summit Communiqué*, pct. 83.

⁵⁹ Ibidem, pct. 83.

⁶⁰ Ibidem, pct. 122.

*incluzând consolidarea rezilienței și dezvoltarea cooperării pentru analiza, prevenirea și identificarea timpurie (a amenințărilor), informarea reciprocă oportună și efectuarea, la nivelul posibil, a schimbului de intelligence, coordonarea comunicării strategice și a măsurilor de răspuns.*⁶¹

Declarația comună NATO - UE reiterează importanța cooperării dintre cele două organizații. Aceasta este considerată prioritate strategică, fiind esențială pentru contracararea amenințărilor hibride, gestionarea problemei migrațiilor și refugiaților, cooperarea maritimă, asigurarea securității cibernetice, dezvoltarea industriei de apărare și a cercetării în domeniul tehnologiilor militare avansate și realizarea unor capacități militare performante, complementare și interoperabile. Totodată, *Declarația* specifică preocupările NATO și UE pentru creșterea capacității comune de reacție prin măsuri destinate intensificării cooperării pe timpul planificării și desfășurării misiunilor, operațiilor și activităților de instruire, care prevăd organizarea de exerciții paralele și coordonate în scopul testării procedurilor de răspuns în cazul unor amenințări hibride.

Prin *Declarația comună NATO - UE* statele membre își reafirmă identitatea de valori și interese, dar și disponibilitatea de a acționa în acord cu principiile Cartei Națiunilor Unite pentru menținerea păcii în lume, oferindu-și reciproc garanții de securitate sporite cu privire la independența, suveranitatea și integritatea lor teritorială.

PERSPECTIVA UNIUNII EUROPENE

La nivelul Uniunii Europene se manifestă un interes similar, foarte ridicat, pentru consolidarea rezilienței statelor membre ca modalitate de contracarare a amenințărilor de orice tip, inclusiv a celor hibride. Acest interes s-a concretizat prin adoptarea unui set de documente în care sunt analizate caracteristicile hibridității conflictelor actuale, implicațiile lor asupra securității statelor membre UE, precum și modalitățile de creștere a rezilienței acestora în cazul în care s-ar confrunta cu amenințări hibride. Între aceste documente UE, deosebit de relevante sunt *Cadrul comun de contracarare a amenințărilor hibride* (adoptat la 6 aprilie 2016) și *Protocolul operațional UE pentru contracararea amenințărilor hibride* (adoptat la 14 noiembrie 2016), ambele fiind circumscrise *Strategiei globale a UE privind politica externă și de securitate* (adoptată la 28 iunie 2016).

Cadrul comun de contracarare a amenințărilor hibride - Un răspuns al Uniunii Europene reprezintă o valoroasă contribuție teoretică la definirea amenințărilor hibride și la identificarea modalităților de contracarare a acestora. În

⁶¹ *Joint declaration* by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization, Warsaw, 8 July 2016.

același timp, *Cadrul comun* contribuie și la definirea rezilienței și a importanței sale în contracararea amenințărilor hibride. Valoarea *Cadrului comun* este dublată de caracterul său practic-aplicativ, care rezultă explicit din stabilirea a 22 de *acțiuni operaționale* pentru contracararea amenințărilor hibride. Implementarea acestor acțiuni operaționale, grupate în patru categorii – de *sensibilizare*, de *consolidare a rezilienței*, de *prevenire, răspuns la crize și restabilire*, de *intensificare a cooperării UE cu NATO și cu alte organizații partenere*, asigură Uniunii Europene și statelor membre instrumentele necesare pentru a contracara amenințările hibride, în primul rând prin consolidarea rezilienței în fața unor astfel de amenințări.

Consolidarea rezilienței UE, a statelor membre și partenere, este tratată exhaustiv în cuprinsul *Cadrului comun*, acțiunile operaționale constând în mai multe propuneri și măsuri de natură să contribuie la reducerea vulnerabilităților statelor membre și partenere, dar și ale comunităților umane, ale societăților în ansamblul lor, în cazul confruntării cu amenințări hibride. În principal, acțiunile operaționale includ măsuri recomandate statelor membre și partenere pentru protecția infrastructurilor critice (rețele de energie, telecomunicații, transport, financiar-bancare, cibernetice, spațiale, lanțuri de aprovizionare, mediul înconjurător ș.a.), dar și pentru protecția comunităților umane, a căror coeziune poate fi afectată de propaganda divizivă desfășurată de entități statale sau non-statale ostile, știri false (*fake news*), amenințări și acte teroriste.

Acțiunile operaționale de *sensibilizare* vizează eficientizarea comunicării strategice, înființarea unui centru de excelență pentru contracararea amenințărilor hibride și facilitarea schimbului de informații între statele membre prin intermediul celulei de fuziune a informațiilor referitoare la amenințări hibride din cadrul Centrului de analiză a informațiilor din Serviciul European de Acțiune Externă.

Acțiunile operaționale de *consolidare a rezilienței* prevăd adoptarea de măsuri pentru protejarea infrastructurilor critice (economie, energie, transport, sănătate, securitate alimentară ș.a.), dar și măsuri în domeniul educației pentru prevenirea radicalizării membrilor vulnerabili din societățile europene, dar și pentru combaterea extremismului violent, a fenomenelor sociale negative care se află la originea incidentelor interetnice grave și a atacurilor teroriste.

Acțiunile operaționale de *prevenire, răspuns la crize și restabilire* contribuie la definirea și la exersarea procedurilor utilizate în cazul în care un stat membru se confruntă cu o criză gravă (dezastru natural, catastrofă ecologică, atac terorist), care presupune aplicarea *clauzei de solidaritate* (conform art. 222 din *Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene - TFUE*) sau este victima unui atac militar, ceea ce presupune aplicarea *clauzei de apărare reciprocă* (în baza art. 42 alin. 7 din *Tratatul Uniunii Europene - TUE*).

Pentru exemplificare, menționăm acțiunile operaționale nr. 3 și nr. 4 din *Cadrul comun*, care recomandă statelor membre UE să înființeze un centru de excelență pentru contracararea amenințărilor hibride, propunere ce se va concretiza după un an și jumătate, în luna octombrie 2017. Misiunile preconizate pentru acest centru includ desfășurarea de activități de cercetare asupra modalităților de aplicare a strategiile hibride de către terți și, respectiv, dezvoltarea de concepte, proceduri și tehnologii „pentru a ajuta statele membre să-și consolideze reziliența”⁶². În acest mod, activitatea centrului va contribui la „alinieră politicilor, doctrinelor și conceptelor UE și a celor naționale, precum și la garantarea faptului că procesul decizional poate ține seama de complexitatea și ambiguitățile specifice amenințărilor hibride”⁶³.

Importanța rezilienței în ecuația contracarării amenințărilor hibride este relevată de *Cadrul comun*, astfel: „Pentru a contracara în mod eficient amenințările hibride, trebuie abordate vulnerabilitățile potențiale ale infrastructurilor esențiale, ale lanțurilor de aprovizionare și ale societății. Prin valorificarea instrumentelor și politicilor UE, infrastructurile de la nivelul UE pot să devină mai reziliente”⁶⁴.

Consolidarea capacității de apărare a UE și a statelor membre ocupă un rol important în rândul măsurilor propuse de acțiunile operaționale din *Cadrul comun*. În acest sens, Agenția Europeană de Apărare urmează să își asume un rol important în dezvoltarea capabilităților militare ale UE, în principal prin adoptarea unor noi tehnologii, sisteme de luptă și echipamente militare și prin includerea acestora în planurile de acțiune în domeniul apărării europene. Acest proces este facilitat de inițierea *Cooperării Structurate Permanente (PESCO)* în cea de-a doua parte a anului 2017, ceea ce reprezintă o etapă importantă a implementării obiectivelor *Strategiei globale a UE privind politica externă și de securitate*. Prin intermediul PESCO statele membre vor contribui la consolidarea dimensiunii de securitate și apărare a UE într-o relație de complementaritate cu NATO, armonizându-și prioritățile și proiectele de dezvoltare a capabilităților militare și, totodată, evitând duplicarea obiectivelor și alocarea necorespunzătoare a resurselor.

Tot în domeniul apărării, *Cadrul comun* recunoaște importanța cooperării cu NATO pentru consolidarea rezilienței UE, fiind avute în vedere elaborarea de răspunsuri comune NATO - UE pe baza schimburilor de informații, de expertiză și de bune practici pentru contracararea amenințărilor hibride și a celor cibernetice, pe timp de pace, în situații de criză și de război.

⁶² *Op. cit.*, *Cadrul comun de contracarare a amenințărilor hibride - Un răspuns al Uniunii Europene*, p. 5.

⁶³ *Ibidem*, p. 6.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 6.

Strategia globală a UE privind politica externă și de securitate conține numeroase referiri - 34, în diferite contexte - la importanța creșterii rezilienței statelor membre și a statelor partenere, condiție esențială a asigurării unui mediu de securitate sigur și stabil în spațiul european și euroatlantic.

În accepțiunea UE, reziliența este un concept larg, care cuprinde nu doar statul și instituțiile sale, potențialul și funcționalitatea acestora, dar și toate persoanele, comunitățile din care fac parte și coeziunea acestora, societatea în ansamblul său. De aici rezultă și distincția pe care *Strategia globală* o face între reziliența statului și reziliența societății, părți ale aceluiași întreg, la fel de importante, aflate într-o relație de complementaritate și condiționare reciprocă.

Strategia globală menționează că Uniunea Europeană „va consolida reziliența democrațiilor sale”⁶⁵, aceasta fiind atât o confirmare a valorilor împărtășite de membrii săi cât și o modalitate de promovare a credibilității și a influenței sale externe. Cele 17 misiuni militare și civile desfășurate în prezent de UE probează recurgerea diferențiată și/sau simultană, de la caz la caz, la măsuri specifice conceptelor de *soft power* și *hard power*, considerate de *Strategia globală* ca fiind complementare.

Reziliența, înțeleasă ca fiind „capacitatea statelor și a societăților de a se reforma astfel încât să poată rezista și să se poată recupera în urma crizelor interne și externe”⁶⁶ servește cel mai bine interesele vitale ale UE și ale partenerilor săi, democrația, securitatea, stabilitatea și prosperitatea mediului internațional. Aceste considerente determină UE să susțină ca „prioritate strategică”⁶⁷ dezvoltarea rezilienței statelor și a societăților aflate dincolo de vecinătatea sa imediată, situate într-o arie geografică vastă, din Asia Centrală, în est, până în Africa Centrală, în sud, ca obiectiv al politicilor sale comune – externă, de securitate și de apărare.

Din perspectiva UE, „o societate rezilientă se caracterizează prin democrație, încredere în instituții și dezvoltare durabilă, aceste elemente constituind fundamentul unui stat rezilient”⁶⁸. Prin urmare, reziliența statelor membre și partenere în fața amenințărilor hibride are ca fundament însăși organizarea democratică a acestora, având ca trăsături principale „respectarea și promovarea drepturilor omului, a libertăților fundamentale și a statului de

⁶⁵ *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*, European Council, Brussels, June 2016, p. 8.

⁶⁶ Ibidem, p. 23.

⁶⁷ Ibidem, p. 25.

⁶⁸ Ibidem, p. 24.

drept”⁶⁹, incluzând „justiția, solidaritatea, egalitatea, nediscriminarea, pluralismul și respectul față de diversitate”⁷⁰.

Strategia globală subliniază importanța creșterii rezilienței statelor membre și partenerere ca modalitate optimă de contracarare a amenințărilor hibride prin adoptarea unui set larg de măsuri. Între acestea se regăsesc măsuri pentru protejarea infrastructurilor critice (rețele de energie, transport, activități spațiale), a sistemelor financiare și a celor destinate asigurării sănătății populației, siguranței alimentare, securității cibernetice, protecției capacităților industriale și a resurselor economice, dar și a mediului înconjurător.

Totodată, *Strategia globală* recomandă adoptarea de măsuri care să conducă la creșterea nivelului de educație și la prevenirea radicalizării membrilor vulnerabili ai societății, precum și la combaterea extremismului violent și a fenomenelor sociale negative care conduc adesea la incidente interetnice grave și la atacuri teroriste.

Politica de securitate și apărare comună a UE acordă o importanță deosebită consolidării relației transatlantice, atât cu statele din America de Nord cât și cu cele din America de Sud. Relația specială de parteneriat, prin intermediul NATO, cu SUA și Canada, contribuie la consolidarea rezilienței UE, la eficientizarea modului de desfășurare a relațiilor internaționale și de gestionare a conflictelor care afectează direct sau indirect interesele statelor comunității euroatlantice. Apreciată ca fiind cea mai coezivă alianță militară din lume, NATO s-a dovedit a fi în cei aproape 70 de ani care au trecut de la înființarea sa, la 4 aprilie 1949, o garanție reală a păcii și securității statelor aliate, cele mai multe dintre acestea fiind și membre UE.

Dubla apartenență, la NATO și la UE, a majorității statelor europene subliniază identitatea valorilor și intereselor pe care se fundamentează coerența și coeziunea celor două organizații. În baza acestor rațiuni, *Strategia globală* precizează că „UE își va adânci parteneriatul cu NATO prin coordonarea procesului de dezvoltare a capacității de apărare, prin exerciții desfășurate în paralel și sincronizat, prin acțiuni de susținere reciprocă pentru construirea capacităților partenerilor noștri, pentru contracararea amenințărilor hibride și a celor cibernetice, respectiv pentru asigurarea securității maritime”⁷¹.

Ca o atestare a preocupărilor comune ale NATO și ale UE pentru identificarea caracteristicilor hibride ale conflictelor contemporane, remarcăm recenta inaugurare a *Centrului european de Excelență pentru Contracararea Amenințărilor Hibride (European Centre of Excellence for Countering Hybrid*

⁶⁹ Ibidem, p. 15.

⁷⁰ Ibidem, p. 15.

⁷¹ Ibidem, p. 37.

Threats), care a avut loc la 2 octombrie 2017, la Helsinki, în prezența Înaltului Reprezentant al Uniunii Europene pentru Afaceri Externe și Politica de Securitate, Frederica Mogherini, și a Secretarului General al NATO, Jens Stoltenberg. Misiunea încredințată acestui centru este de a acumula și de a furniza expertiză statelor membre pentru consolidarea rezilienței individuale și colective prin dezvoltarea capabilităților militare și civile în scopul contracarării amenințărilor hibride la adresa securității europene.

CONCLUZII

Abordările cuprinzătoare teoretizate la nivelul NATO și UE sunt reflectate în România de conceptul de *securitate națională extinsă*, principalele sale trăsături și mecanisme de implementare fiind descrise în *Strategia Națională de Apărare a Țării pentru perioada 2015 - 2019, O Românie puternică în Europa și în lume*. Documentul subliniază importanța sincronizării și complementarității acțiunilor tuturor componentelor Sistemului Național de Securitate, circumscrise dimensiunilor *apărare, ordine publică, informații, contrainformații și securitate, diplomație, managementul situațiilor de criză, educație, sănătate și demografie*.

O astfel de abordare, extinsă, a securității naționale, determină transformarea cadrului conceptual și revizuirea procedurilor de cooperare interinstituțională și, respectiv, de coordonare a acțiunilor componentelor militare și civile ale Sistemului Național de Securitate. În același timp, sunt luate în considerare și testarea, verificarea și perfecționarea procedurilor de realizare a cooperării componentelor Sistemului Național de Securitate cu structurile similare ale statelor aliate și parteneri în cadrul mecanismelor de asistență mutuală și apărare colectivă ale NATO și UE. Exersarea acestor proceduri cu ocazia exercițiilor strategice naționale (*Histria '15*) și multinaționale (*Noble Jump '17, Saber Guardian '17*) contribuie nemijlocit la dezvoltarea rezilienței naționale, a statelor aliate și parteneri, în cazul în care ar fi expuse unor amenințări hibride.

Conform *Strategiei Naționale de Apărare a Țării*, coordonarea și integrarea activităților desfășurate de ministerele și agențiile cu atribuții în domeniile apărare națională, ordine publică și securitate națională sunt esențiale pentru a dezvolta „capacitatea de interoperabilitate a diverselor instituții ale statului care trebuie să acționeze în cazul unor amenințări asimetrice și de tip hibrid”⁷².

⁷² *Strategia Națională de Apărare a Țării pentru perioada 2015 - 2019*, Administrația Prezidențială - România, 2015, art. 29, p. 11.

Aționând în mod coordonat cu celelalte componente ale Sistemului Național de Securitate, Ministerul Apărării Naționale își asumă un rol important pentru implementarea conceptului de *securitate națională extinsă*.

Principiile și liniile de acțiune stabilite în *Strategia Națională de Apărare a Țării pentru perioada 2015 – 2019* sunt reflectate în documentele subsecvente, realizate la nivelul Ministerului Apărării Naționale conform *Legii nr. 203/2015 privind planificarea apărării, Carta Albă a Apărării - 2017 și Strategia Militară a României - Forțe armate moderne, pentru o Românie puternică în Europa și în lume*, aprobată de Guvern la 28 septembrie 2016. Ambele documente susțin abordarea complexă, multidimensională și interinstituțională a asigurării *securității naționale extinse* în contextul valorificării avantajelor ce decurg din dubla apartenență a României la NATO și UE, precum și din consolidarea parteneriatelor sale strategice, în mod deosebit cu SUA.

Îndeplinirea activităților din sfera de responsabilități a Ministerului Apărării Naționale beneficiază de sprijinul consistent oferit de *Acordul politic național privind creșterea finanțării pentru Apărare și de Programul privind transformarea, dezvoltarea și înzestrarea Armatei României până în anul 2026*. În același timp, măsurile întreprinse de autoritățile statului român pentru creșterea rezilienței și materializarea conceptului securității naționale extinse sunt corelate cu *măsurile de adaptare strategică* ale NATO.

La nivel național, creșterea rezilienței statului român este o consecință imediată a creșterii capacității operaționale a categoriilor de forțe ale Armatei României. În acest scop, s-au finalizat sau sunt în derulare mai multe programe majore de achiziții, dintre care amintim avionul de transport scurt/mediu curier *C 27J Spartan*, avionul multirol al Forțelor Aeriene Române *F-16 Fighting Falcon*, sistemele de rachete sol-aer *Hawk XXI* și *Patriot*, transportorul blindat pentru trupe *8x8 Piranha IIIC*, achiziția de corvete multifuncționale pentru Forțele Navale Române și de echipamente de război electronic ș.a.

O contribuție semnificativă la consolidarea rezilienței naționale rezultă din actualizarea și armonizarea cadrului legislativ național, din dezvoltarea de strategii și aplicarea de măsuri de reglementare privind protecția infrastructurilor critice, asigurarea rezervelor strategice, mobilizare și rechiziții, pregătirea pentru apărare a economiei naționale și a industriei, a teritoriului și a populației.

În planul implementării *măsurilor de adaptare strategică*, adoptate de statele aliate în iulie 2016 cu ocazia Summit-ului NATO de la Varșovia, România sprijină procesul de constituire a ambelor componente prin care acestea se materializează - *prezența înaintată consolidată* (enhanced Forward Presence - eFP) și *prezența înaintată adaptată* (tailored forward presence - tFP). În cadrul *prezenței înaintate consolidate*, Armata României contribuie cu un detașament de apărare antiaeriană,

format din 120 de militari, având în dotare tunuri antiaeriene *Oerlikon* (35 mm). Începând cu 15 martie 2017, detașamentul românesc a intrat compunerea Grupului de luptă NATO constituit în Polonia în baza sistemului rotațional, sub comanda SUA, cu scopul de a descuraja eventualele acțiuni ostile împotriva statelor situate în zona de nord-est a Alianței.

De asemenea, Armata României are o contribuție majoră la operaționalizarea structurilor NATO de comandă și control constituite pe teritoriul țării noastre - *Comandamentul Multinațional de Divizie Sud-Est, Unitatea de Integrare a Forțelor NATO* de la București și *Brigada Multinațională NATO* de la Craiova, elemente ale *prezenței înaintate adaptate* a NATO în zona de sud-est a Alianței, în regiunea Mării Negre.

În planul consolidării rezilienței naționale în context european se înscrie și sprijinul acordat de România implementării obiectivelor *Strategiei globale a UE privind politica externă și de securitate* prin participarea țării noastre la *Cooperarea Permanentă Structurată* (PESCO), aprobată de Consiliul Suprem de Apărare a Țării la 17 octombrie 2017. Această decizie va conduce la intensificarea cooperării în domeniul securității și apărării dintre statele participante la PESCO, contribuind la creșterea rezilienței acestora pentru a face față diferitelor tipuri de crize. Susținerea inițiativei PESCO de către autoritățile române probează capacitatea componentelor Sistemului Național de Securitate de a-și coordona activitatea cu instituțiile UE și cu cele ale statelor membre, sprijinind demersurile de pregătire a preluării și de exercitare a președinției Consiliului Uniunii Europene de către România în primul semestru al anului 2019.

BIBLIOGRAFIE

- Cadrul comun de contracarare a amenințărilor hibride - Un răspuns al Uniunii Europene*, Comisia Europeană, Bruxelles, 6 aprilie 2016;
- Commitment to enhance resilience*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 08 July 2016, Press Release (2016) 118, pct. 1, https://www.nato.int/cps/su/natohq/official_texts_133180.htm;
- Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms*, US Department of Defense, August 2017;
- EU operational protocol for countering hybrid threats - EU Playbook*, European Commission, Brussels, 7 July 2016;

- Joint declaration* by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization, Warsaw, 8 July 2016;
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*, European Council, Brussels, June 2016;
- Strategia Națională de Apărare a Țării pentru perioada 2015 - 2019*, Administrația Prezidențială - România, 2015;
- Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation „Active Engagement, Modern Defence”*, adopted by Heads of State and Government in Lisbon, Portugal, 19 - 20 November 2010;
- Summitul NATO de la Varșovia (8-9 iulie 2016), <https://www.mae.ro/node/36635>;
- The North Atlantic Treaty, Washington, 4 April 1949, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm;
- US Government Accountability Office - *Hybrid Warfare: Briefing to the Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities*, Committee on Armed Services, House of Representatives, GAO-10-1036R, Washington, 10 September 2010, <http://www.gao.gov/products/GAO-10-1036R>;
- Wales Summit Declaration*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, 5 September 2014, http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?mode=pressrelease;
- Wales Summit Declaration*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales, United Kingdom, 5 September 2014;
- Warsaw Summit Communiqué*, Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw, 09 July 2016.

